

DISKURS O KNIHÁCH, KNIHOVNÁCH, KNIHOVNICTVÍ, KNIHKUPCÍCH A NAKLADATELÍCH ZA TŘETÍ REPUBLIKY

LUBOMÍR NOVOTNÝ

Abstrakt: Československo po druhé světové válce, tzv. třetí republika vymezená daty 4. duben 1945 – 25. únor 1948, bylo státem, jehož vnitřní politický systém nelze zcela jednoznačně definovat. Tato nejednoznačnost, hybridnost, mix kontinuitních a diskontinuitních prvků se projevovала nejen v politice, ale vlastně ve všech segmentech společenského života. Nejinak tomu bylo v oblasti knihoven, knihovnictví, knih, v širším slova smyslu ve světě spojeném s knihami obecně.

Klíčová slova: knihovník, knihovny, knihy, knihkupec, nakladatel, diskurs

Tento text analyzuje diskurs o knihách a knihovnictví za třetí československé republiky, a to na stránkách odborných a profesních periodik *Knihovna a Knihkupec a nakladatel*. V textové analýze vychází z přístupu německé historičky Christianne Brenner a její práce *Mezi Východem a Západem. České politické diskurzy 1945–1948*. Brenner charakterizuje roli diskursu tak: „[...] že organizuje vnímání a vnímanému dodává strukturu, vysvětluje a interpretuje je, vytváří také práva volby jednání, působí na jednání, a tím přispívá ke konstituování a proměně skutečnosti.“¹ Diskurs ustanovuje mocenské poměry, v užším smyslu ustanovuje pole, na němž se mohli doboví aktéři pohybovat. Diskurs o knihách a knihovnictví na stránkách odborných a kulturních časopisů není souborem textů, nýbrž jejich vzájemná spojitost, vzájemné vztahy, „tzn. síť nebo změt textů“ vytváří významové souvislosti umožňující porozumění dobové skutečnosti.² Typy dobových výpovědí o knihovnách, knihovnictví a knihách vytváří jistou pravidelnost, opakují se, mají svůj řád, své pozice, své fungování, své transformace, a tím dávají informaci.³

Akceptace výsledků Mnichovské konference vedením československého státu 30. září 1938 znamenala naprostý krach dosavadní státní rezóny. Od tohoto momentu se začalo promýšlet, na čem má být stavěn okleštěný stát a poté, na jakých základech má být Československo obnoveno. O restituci státu se diskuse nevedla, ta byla v českých zemích obecně přijímaným faktem, předmětem programů, promýšlení a návrhů byl vnitřní systém, struktura, s čímž samozřejmě souviselo mezinárodní zakotvení. Benešovský londýnský exil, komunistický moskevský exil, domácí komunistický i nekomunistický odboj různých odstínů, ti všichni došli v obecných prvcích ke shodě, že prostá obnova první republiky možná není. V pozadí doutnající spor mezi komunisty, nekomunisty a v mezivodách plujícími sociálnědemokraticky orientovanými politiky a intelektuály spočíval v tom, v jakém poměru do základů obnovovaného státu namixovat poměr kontinuitních a diskontinuitních prvků, v čem se má navazovat na první republiku a zdali bude kontinuita pouze formální a poválečná republika bude vlastně novým státem či se bude jednat o hluboce reformovanou první republiku. Tyto diskuse měly samozřejmě svůj odraz v ekonomice, kultuře a v dalších společenských

1 BRENNER, Ch. *Mezi Východem a Západem: české politické diskurzy 1945–1948*. Praha: Argo, 2015, Historické myšlení; svazek 68, s. 15.

2 TAMTÉŽ, s. 15.

3 FOUCAULT, M. *Archeologie vědění*. Praha: Herrmann & synové, 2016, s. 62.

oblastech. Celé krátké dějiny třetí republiky se tak vlastně točily kolem osy kontinuita versus diskontinuita a na poměru těchto prvků v celém životě společnosti, nevylučuje svět kultury, knih, knihoven a knihovnictví.

TŘETIREPUBLIKOVÝ DISKURZ NA STRÁNKÁCH ODBORNÉHO KNIHOVNICKÉHO PERIODIKA *KNIHOVNA*

Ústřední knihovnický časopis Knihovna, dal v prvním čísle po osvobození úvodní slovo dobové autoritě největší. Prezident Beneš se vrátil přes Moskvu do Prahy s aureolou vítěze, obnovitele, člověka, jehož koncepce a předpovědi se ukázaly jako nosné a mající šanci obstát i do budoucna. Zdál se opravdovým nástupcem Masaryka, člověkem, jenž dosáhl téměř respektu rovnajícího se prezidentu Osvoboditeli. Bylo tedy ctí a vlastně i důkazem toho, že kniha, ale i knihovny, knihovníci, literatura mají stále společenské uznání, že úvodník obstal právě Edvard Beneš. Prezident knihu vnímal jako zbraň ducha, ale právě proto, že je kniha zbraní, je s ní třeba zacházet opatrně. Zbraň může sloužit k obraně, ale i škodit. „Dobrá kniha utěšovala a současně chránila nejdražší statky české a slovenské duše, chránila duši jednotlivce i národa celého. Ale i ta nejlepší zbraň musí být nejenom duchem zvládnuta, ale musí být i stále dobře střežena. V tom se právě skrývá jeden z velkých a zodpovědných úkolů těch, kdož v prvé řadě svým povoláním jsou určeni k tomu, aby tuto duchovní zbraň střežili, ovládali a i aktivně užívali. Vítězíme-li silou ducha, vítězíme-li silou své české a slovenské knihy, pak si musíme také uvědomit, komu tuto knihu svěřujeme. V tomto směru vidíme, jak právě knihovníkům v nejširším smyslu přísluší, aby dovedli rozeznat a určit, co z onoho bohatého pramene české a slovenské literární tvorby dát do rukou těch, kteří přísluší do jeho okruhu. Nesmí nikdy zapomenouti, jak i nejcennější produkt, nevhodně umístěn, by mohl eventuálně působit i mravní škodu.“⁴

V prezidentově promluvě se v pár větách shromáždily symbolické dobové znaky vymezující svébytně epochu třetí republiky a oddělující ji od doby okupační i poúnorové. Kniha je „duchovní zbraň“, již je třeba „střežit“, „ovládat“, ale i „aktivně užívat“. Ve všech těchto slovech se skrývá výzva k ofenzivnímu zacházení s knihou, k tomu, aby byla společenským nástrojem sloužícím nikoliv pouze k zušlechtění, odpočinku či potěše, ale jako nástroj při formování nové, poválečné společnosti, nového společenského systému, nejčastěji označovaného jako lidová demokracie či právě Benešem jako socializující demokracie. Knihovníci se tak měli stát aktivní součástí tohoto procesu přerodu a jejich zbraň, tedy kniha, měla být zpřístupňována novým způsobem. Již nikoliv způsobem volné výpůjčky, ale výběrově, po posouzení odborníkem, tedy knihovníkem, pro koho a jaká kniha se v daném čase hodí. Knihovníci se měli stát nejen půjčovatelé, pečovateli, správci knih, tvůrci knihovnických pomůcek, bibliografických soupisů, ale kulturními pracovníky s novým pohledem na půjčování knih, nákup knih, doplňování fondů apod. Měli se stát těmi, kdo budou formovat společenskou diskusi a myšlení. Nová doba měla skoncovat s pojetím knihovníka, jenž by se soustředil primárně na odborné úkoly. Naopak, očekávala se společenská angažovanost: „[...] knihovník nemůže se uzavřít ve své odbornictví, vidíme, jak musí i politicky myslet a jak musí se stále učit chápat své poslání co neširěji. Proto můžeme a musíme mluvit o slovanské knihovnické politice jako o věci samozřejmé a nám známé daleko dříve, než požadavek politické výchovy byl jasně přesně vytčen.“⁵ Čtenář měl být citlivě vychováván, veden, měly být rozpoznány jeho možnosti, měl být řízen, stejně jako čtenářství mělo být řízeno, plánováno,

4 BENEŠ, E. [Úvodní slovo]. *Knihovna*, 1945, č. 1, s. 1.

5 BEČKA, J. Slovanská knihovnická politika. *Knihovna*, 1945, č. 1, s. 6–8.

podrobeno dlouhodobému plánu. Slovanská knihovnická politika znamenala veřejnou angažovanost,⁶ otevření knihoven a jejich fondů (ovšem již částečně očištěných nejen od nacistik, ale i literatury, jež si třetirepublikový diskurs plynoucí již z doby první republiky, vymezil jako brak)⁷ s vědomím toho, že: „Čtenář nepřijde dnes do knihovny jen proto, že v ní najde, co hledá a čím se chce poučit, zdokonalit nebo v čem chce najít obraz lepšího a vyššího života, nepřijde jen použít výsledků dobré práce, jíž jsou katalogy a pořádek, ale přijde a bude přicházet proto, aby si vysvětlil a odůvodnil řád věcí, jenž podmiňuje a určuje cesty národa, aby našel posilu pro své myšlenky, aby se vžil do světa, představujícího tvořivý proud národní, aby se stal součástí kulturní politiky, z níž mluví jeho národ a o níž se opírá jeho stát.“⁸

Tomuto pojetí se měly přizpůsobit knihovny a celý jejich organizační systém. Jejich hlavním smyslem měla být lidovýchova, zpřístupňování kulturních hodnot, aktivní práce s širokými vrstvami populace. Knihovnictví se mělo profesionalizovat,⁹ s čímž souvisela potřeba násobného navýšení financí, hlubší propojení s osvětou než tomu bylo za první republiky a také potřeba plně se postavit pod zástavu poválečné socialistické národněfrontovní ideologie a jejího kulturního programu. „My, kteří jsme distributory kulturních hodnot, my kteří tvoříme souvislou síť osvětových pracovníků v celém státě [...], my, právě my musíme být demokraty a socialisty z hloubi srdce, každým dechem, obránci a strážci a podporovateli a šířiteli a prohlubovateli a vysvětlovači nového řádu. Definitivního vítězství demokracie nad reakcí.“¹⁰

O obsah kulturních hodnot, o programu celé předúnorové ideologie se vedl s každým poválečným měsícem hlubší spor, názory se vyostřovaly, jednotlivé názorové skupiny se od sebe vzdalovaly, původně jednotná fronta se sypala, tolik traktovaná idea jednoty se rozpadla. Knihovnictví nebylo výjimkou.¹¹

TŘETIREPUBLIKOVÝ DISKURS NA STRÁNKÁCH PROFESNÍHO PERIODIKA *KNIHKUPEC A NAKLADATEL*

Časopis *Knihkupec a nakladatel* byl veřejnou tribunou soukromoprávních i veřejnoprávních korporací i fyzických osob pohybujících se mimo knihovny, ale v úzkém spojení s knihovnami. Jednalo se o orgán Spolku knihkupců a nakladatelů ČSR. Knihkupci a nakladatelé se pohybovali ve světě, kde se knihy a obchod stýkaly, kde podnikatelský prvek nebyl zcela vyloučen, kde kniha nebyla pouze předmětem edukace, potěchy, propagandy, vzdělávání, ale kde se o ní ještě hovořilo i jako o obchodním artiklu, i když velmi tiše a raději se to skrývalo. Dobový oborový diskurs neumožňoval hovořit o knihách v tržních

6 Apolitičnost byla znakem reakce, jak zdůraznila v prvním čísle *Knihovny* velmi významná postava třetirepublikové kulturní, úžeji knihovní politiky, předseda kulturního odboru Státní plánovací komise, spisovatel K. J. Beneš, viz BENEŠ, J. K. Na novou cestu. *Knihovna*, 1945, č. 1, s. 5.

7 K tématu braku existuje již poměrně rozsáhlá knižní i článková zdrojnice. Klíčoví badatelé pro tuto oblast jsou Petr Šámal, Pavel Janoušek, Pavel Janáček ad.

8 ŠNOBR, J. Lidové knihovnictví v státní osvětové péči. *Knihovna*, 1945, č. 1, s. 9-13.

9 Konec s amatérismem a s tím, že knihovnictví může dělat každý kdo má rád knihy, viz DRTINA, J. Máte také strašně rád knihy? *Knihovna*, 1946, č. 3, s. 87.

10 BENEŠ, J. K. Na novou cestu. *Knihovna*, 1945, č. 1, s. 5.

11 Tato předúnorová ideologie neměla jasné kontury. Nicméně o náplň toho, co by mělo společnost formovat, jakým směrem by se měla ubírat, co by jí mělo být formou knih nabízeno, o to se v nejširším rámci spor nevedl, všichni relevantní třetirepublikoví aktéři souhlasili, že oním směrem je socialismus, nicméně obsah tohoto pojmu byl široký, nejasný, mýtický, že si pod ním vlastně mohl každý představit, co chtěl. Pozitivní definice socialismu neexistovala, soudobý diskurs určil tedy definici negativní. Socialismus měl překonat liberální epochu, anarchii, neřízenou společnost. Heslem doby byl plán, efektivita, úspornost, důraz kladený na technokratické, racionální přístupy k problémům. Stejně racionálně se mělo přistupovat k úkolům v hospodářství i v kultuře, tak i v knihovnictví.

kategoriích a zároveň nekomunistické i komunistické názorové skupiny prezentovaly své názory ve vztahu k soukromým nakladatelům a knihkupcům nikoliv na linii zcela postátnit versus zachovat soukromý prvek, ale problém byl verbalizován v rovině začlenění soukromníků do kulturního plánu, přičemž forma tohoto začlenění a obsah takového plánu vlastně určoval, zdali soukromý prvek zůstane autonomním subjektem na knižním trhu, anebo bude mít jen formální status.¹²

Knihkupci a nakladatelé se pro udržení své soukromoprávní svébytnosti (existovala samozřejmě i kolektivní, nesoukromá nakladatelství) snažili přizpůsobit dobovým očekáváním a mantinelům, jejichž výostným znakem bylo opuštění liberálních ekonomických postulátů. Svoboda edičních plánů, ohled pouze na trh a zisk, orientace na lehčí žánry, to již nebylo společensky akceptovatelné.

Dva hlavní veřejně debatované okruhy problémů spočívaly v ceně knih a v tom, jaký je účel, úloha, úkol a náplň práce knihkupce. Nejen na stránkách odborných časopisů, ale i v kulturních periodikách či v kulturních přílohách, ale i ekonomických rubrikách politických žurnálů vycházejících ve statisícových nákladech se opakovaně probírala otázka ceny knihy. Na tento problém nahlížely různé politické tábory z řady hledisek, přičemž prokomunistické názory často tendovaly k tomu obviňovat nakladatele a knihkupce z chamtivosti, která podsekává poválečné snahy o to, aby se kultura „demokratizovala“ a „socializovala“, tedy, aby sloužila co nejširším vrstvám obyvatelstva, aby se stala statkem skutečně všenárodním. Nekomunistické složky, často lidé z kulturně-vzdělávacích oborů či ti, kteří nepatřili k favorizovaným vrstvám v poválečné republice (tzv. lepší lidé, tedy střední vrstvy) naopak upozorňovali na to, že všeobecná pauperizace postihla nejvíce právě tyto společenské skupiny, jež tvořily na dřívějším knižním trhu hlavní koupěschopnou množinu. Kniha navíc není v poměru k ostatním komoditám drahá, drahé je všechno, a pokud si má člověk obstarat základní životní potřeby a oblečení, je naopak zřetelné, co se stane zbytným prvkem. Opakování tezí o ceně knih, o tom, že jsou drahé, vytvářelo ve veřejném mínění představu, že soukromý prvek bude vždy primárně hledět na zisk, že soukromník není schopen akceptovat dobově daný směr k plánované, racionálně řízené ekonomice (ale i společnosti). Cena knih se stala symbolickým nástrojem zápasu mezi komunistickými silami a maloburžoazními politickými silami ve třetí republice. Komunistické teze o tom, že je třeba cíleně vybrat určitý typ knih, ty vydávat v laciné formě¹³ a velkých nákladech, což povede ke snížení ceny knihy a její široké dostupnosti znamenal, na což nekomunistické síly upozorňovaly, rizika cenzury (kdo bude určovat, co má být vydáváno), vymizela by potřeba soukromých nakladatelů, jelikož ti už by ztratili úplně svoji rozhodovací pravomoc a stali by se jenom kolečkem ve státním soukolí a stejně tak by namísto knihkupců mohly vzniknout jen výdejny knih. Tento diskurs opakující se v různých variantách na stránkách stále ještě pestrého třetirepublikového tiskového trhu naznačoval, že knihy, knihkupci a nakladatelé byli zkušebními balónky, skrze něž se hraje o udržení omezené svobody třetí republiky nebo o přechod k nové fázi, jež omezenou pluralitu, omezenou svobodu, omezenou autonomii, bude považovat za protispoločenský akt.

---

12 Vše to bylo propojeno i s formou povolování edičních plánů a tedy fungováním Publikačního odboru a komise na ministerstvu informací. Činnost tohoto úřednického orgánu je jedním ze skvělých dokladů hybridní povahy třetirepublikového režimu.

13 Regulace knižního trhu již existovala, ale komunistům šlo o novou kvalitu, chtěli produkci direktivně plánovat a formovat obsah v komunistickém pojetí, tedy ještě víc zúžit již tak kulturně-neliberalní poměry.

V tomto zoufalém stupňujícím se zápase hledali soukromí nakladatelé a knihkupci další oprávnění, proč by jejich role měla být zachována. Dřívější prvorepubliková nevraživost na ose knihkupec-knihovna měla být nahrazena spoluprací, jelikož knihkupec a knihovník jsou spojenci a nikoliv konkurenti.¹⁴ S tím souvisely i návrhy, jež naznačovaly, že role veřejné angažovanosti, jež se žádala po knihovnicích, bude jistým způsobem součástí činnosti i knihkupce. Úloha knihkupce neměla být primárně prodejní, nýbrž měl pořádat propagační akce, knihu nabízet novým stylem, hovořit o ní, zapojit do její propagace autory a tím obhájit místo v nové době.¹⁵ Knihkupci tak sami pod tlakem přicházeli s nápady, které předbíhaly dobu. Tyto návrhy jsou dnes zcela běžnou agendou všech, kdo se pohybují na knižním trhu.

ZÁVĚR

Tento článek se na výšeči dvou periodik věnujících se určitým aspektům spojeným se širokým světem knih snaží zachytit diskurs, jenž vládl na jejich stránkách v období 1945–1948. Analytická paleta periodik by se samozřejmě dala rozšířit o další oborové žurnály – *Lidová knihovna*, *Knihy a čtenáři*, *Česká osvěta*, *Služba osvětě* apod., nicméně i tato výšeč naznačuje, jaké řečové rituály, modely, vzorce byly za třetí republiky spojeny v uvažování knihkupců, knihovníků, nakladatelů, lidí spojených se světem knih. Jak diskurs o knihách vymezoval pozice aktérů pohybujících se na oborové šachovnici. Jaké modely myšlení dominovaly a které naopak byly vyloučeny. Kniha hrála za třetí republiky stále velmi důležitou úlohu, jak tomu bylo již od dob formování moderního českého národa v 19. století. Status knihy za okupace jí navíc dal nimbus svatě zbraně. Kniha, její správa a ovládnutí procesu její výroby a perspektivně i řízení obsahu knihy tak sehrávaly pro všechny mocenské aktéry let 1945–1948 zásadní úlohu. Spor o pojmání knihy a její roli v poválečné společnosti symbolizoval zápas o udržení omezené třetirepublikové svobody.

¹⁴ Souvisela s tím nejen potřeba hledání partnerů a lobbistů pro zachování pozic knihkupců a soukromých nakladatelů, ale i to, že rozšiřující síť knihoven se částečně stávala i důležitým akvizičním faktorem, a tedy ekonomickou kartou, která už pro knihkupce a nakladatele něco znamenala, viz PETRMICHL, J. Knihkupec a knihovník. *Knihkupec a nakladatel*, 5. 10. 1945, s. 191–192.

¹⁵ KVASNIČKA, A. Jsou knihkupci nezbytní? *Knihkupec a nakladatel*, 9. 5. 1947, s. 193.

DISCOURSE ON BOOKS, LIBRARIES, LIBRARIANSHIP, BOOKSELLERS AND PUBLISHERS OF THE THIRD REPUBLIC

Summary: This article attempts to capture, on a slice of two periodicals devoted to certain aspects associated with the wide world of books, the discourse that ruled on their pages in the period 1945–1948, what speech rituals, models, patterns were combined in the Third Republic's thinking of booksellers, librarians, publishers of people connected with the world of books. How the discourse on books defined the positions of the players moving on the chessboard. What thinking models dominated and which were excluded. The book played a very important role during the Third Republic, as it has been since the formation of the modern Czech nation in the 19th century. Moreover, the status of the book during the occupation gave her nimbus holy weapons. The book, its management and mastery of the process of its production, and, in the future, the content management of the book, played a crucial role for all power actors in the years 1945–1948. The dispute over the concept of the book and its role in post-war society symbolized the struggle to maintain limited third-republic freedom.

Key words: librarian, libraries, books, bookseller, publisher, discourse

Mgr. Lubomír Novotný (*1978)

Historik a právník. Pracuje v oddělení historických fondů VKOL. Specializuje se na dějiny 19. a 20. století (ústavní éru habsburské monarchie, národní hnutí, socialistické, komunistické hnutí, třetí čs. republiku) a právní dějiny.